EŞİKTEKİLER: IV. MEHMED DÖNEMİ BURSA'SINDA *MÜKÂTEB* VE *MÜDEBBER* KÖLELER

Muhammet AKSU* Fırat YAŞA**

ÖZET

Bu makale hür ile köle statüleri arasındaki hukuki sınırların ötesine geçerek, bir geçiş alanı ya da "eşik" şeklinde tanımlanabilecek şartlı azat edilme sürecini ele almaktadır. Ayrıca, azat sözleşmelerinin tamamlanması için gerekli sürede "sosyal ölü" olarak nitelendirilen kölelerin, kaynağa erişim ve hareketlilik biçimlerindeki değişimlerini saptamayı amaçlamaktadır. Azat sonrası, bir şekilde topluma dâhil olduğu hâlde, tam anlamıyla varlık gösteremeyen kölelerin, ara bir form niteliğindeki yeni statüleriyle "tek başınalık" durumlarında yaşanan değişimler, Bursa kadı mahkemesi kayıtları ışığında değerlendirilecektir. İslam hukukunun "eşikteki" kölelere tanıdığı manevra kabiliyeti ve efendinin köle üzerindeki tasarrufunu ne ölçüde sınırladığı ise fetva mecmuaları ve fıkıh kitapları üzerinden tartışılacaktır. Nihayetinde, kölelerin Osmanlı toplumu ve hukuku karşısında görünür olma ve yasal statü kazanma mücadeleleri analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Bursa, kölelik, mükâtebe, tedbîr*

Those on the Threshold: *Mükâteb* and *Müdebber* Slaves in Bursa During the Reign of Mehmed IV

ABSTRACT

This article examines the legal boundary separating freedom from slavery by centering on conditional manumission – a process that produces a transitional "threshold". It also focuses on shifts in access to resources and mobility among slaves, often described as "social dead", during the interim period in which manumission contracts were being fulfilled. Drawing on the Bursa qadi court records, the article assesses the post-manumission experiences of former slaves who, despite a degree of social inclusion, remained in a condition of "solitary" and legal in-betweenness, unable to fully establish their presence in society. Through an analysis of fatwa collections and Hanafi fiqh texts, the article investigates the room for manoeuvre Islamic law granted to slaves in this liminal state, as well as the ways in which it constrained owners' authority. Finally, it analyses slaves' struggles to attain visibility and secure legal personhood within Ottoman society and law.

Keywords: *Ottoman Empire, Bursa, slavery, mükâtebe, tedbîr*

* Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, aksumuhammet@yahoo.com

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, yasafirat@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Aksu, M. & Yaşa, F. (2026). Eşiktekiler: IV. Mehmed Dönemi Bursa'sında *mükâteb* ve *müdebber* köleler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *27*(50), 209-223. https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1815843

Gönderim Tarihi / Sending Date: 2 Kasım / November 2025
Kabul Tarihi / Acceptance Date: 26 Kasım / November 2025

Giriş

Sosyal düzenin inşası, toplumun her bir ferdinin belirli bir statü ve role bürünmesiyle sağlanmaktadır. Öyle ki cinsiyet, dinî ve etnik temellerin göz önünde bulundurulmasıyla şekillenen ayrım, ekonomik ve hukuki durumların da eklenmesiyle nihai formuna ulaşmaktadır. Böylelikle söz konusu sınıflandırma, kişilere görevler tayin etmekte, sınırlarını belirlemekte ve hayatlarını biçimlendirmektedir. Bu bağlamda İslam toplumlarında Müslüman-gayrimüslim, kadın-erkek ve hür-köle biçiminde ayrılan kişiler (Lewis, 1988: 65), kolektif yapının beraberinde getirdiği görev bilincini üstlenmekte, kendilerine biçilen gömleği üzerlerinde taşıyarak düzenin korunmasına ve aktarılmasına katkı sağlamaktadır. Yine de içinde doğduğu gruba karşılık kişiler, yapıp ettikleri ve aldıkları kararlar doğrultusunda statü değiştirebilmektedir. Belirli ritüeller eşliğinde başlayan ve noktalanan geçiş süreci ise kendi içerisinde evrelere ayrılmaktadır. Nitekim bütün geçiş ritüellerinin üç aşamada tamamlandığını öne süren Arnold van Gennep'e göre, ilk aşama olan ayrılma, bireyin veya grubun önceki toplumsal statüsünden ya da kültürel koşullarından kopuşunu simgeleyen sembolik davranışları içermektedir. Eşik aşamasında ise ritüelin öznesi olan kişi, belirsiz bir konumda bulunmaktadır; zira artık eski statüsüne ait değildir ve yeni statüsüne de tam anlamıyla ulaşamamıştır. Söz konusu süreçte birey, geçmiş ve gelecek roller arasında, tanımlanması güç bir konuma sıkışmıştır. Son aşamada, yani yeniden topluma katılma evresinde ise yeni kimliğiyle kabul edilerek geçiş sürecini tamamlamaktadır (Gennep, 1960: 11).

Çalışmamızın odağında bulunan, yasa, gelenek ve toplumsal kurallar ile ritüeller tarafından belirlenen statülerin dışında kalan "eşiktekiler", hiçbir şeye sahip olmayanlar şeklinde de kategorize edilebilir. Söz konusu durum, onların statü, mal, rütbe, makam ya da akrabalık bağları gibi kimlik unsurlarından arındıklarını göstermektedir (Turner, 1977: 95). Sınıflar arasındaki geçiş sürecini deneyimleyen her bir öznenin, eşikte belirli bir zaman geçirerek nihai noktaya ulaşması beklenmektedir. Böylelikle köle ile hür arasındaki geçişkenlikte, *müdebber* ve *mükâteb* köleleri eşiğe yerleştirerek, söz konusu aşamada geçirdikleri süre boyunca deneyimledikleri dönüşümleri gözlemlemek mümkündür. Zira geçişkenliğin bahsi geçen özneleri, efendisi olmadan toplum içerisinde "tam anlamıyla" varlık gösteremeyen, kısıtlı bir manevra kabiliyetine[1] sahip ve kaynağa doğrudan erişimi olmayan, başka bir deyişle "sosyal olarak ölü" (Patterson, 1982: 38) şeklinde de ifade edilen kölelerden daha iyi bir konumda, ancak toplumun hür kesimine nazaran daha kısıtlı imkânlara erişebilmektedirler. Üstelik bir gün yeni kimlikleriyle topluma kabul edilmeleri ve geçiş sürecini noktalamaları da muhtemeldir. Bu bağlamda elinizdeki çalışma, *mükâteb* ve *müdebber* köleleri statü açısından bir ara konuma yerleştirerek, hür-köle ayrımının "eşiğinde" konumlandırmayı hedeflemektedir. Bahsedilen yöntemlerin tercihi, köle ile efendi arasındaki bir anlaşmadan kaynaklanmakta ve daha geniş manevra kabiliyeti sağlamaktadır. Efendi ile köle arasında belirlenen koşulların değişkenliği ve beraberinde getirdiği sorumluluklar ise *mükâteb* ve *müdebber*lerin eşikteki durumlarını doğrudan etkilemektedir. Nitekim köleye yüklenen sorumluluğun büyüklüğü, daha geniş bir hareket kabiliyeti sağlamakta; böylece eşikteki köle, hür bir bireyin sahip olduğu haklara daha da yakınlaşmaktadır. Dolayısıyla bu makale, Patterson'un "sosyal ölü" şeklinde nitelendirdiği kölelerin, bir ara geçişkenlik formu olarak ele aldığımız eşik sürecinde kaynaklara erişim ve hareketlilik biçimlerinde geçirdikleri değişimleri saptamaya çalışmaktadır. Ayrıca, efendisinden bağımsız biçimde, dahil edildiği toplumda tam anlamıyla varlık gösteremeyen kölelerin, eşik konumuyla birlikte ortaya çıkan yeni statülerinin "tek başınalık" durumlarında yarattığı değişim, Bursa kadı sicilleri ışığında incelenecektir. Son olarak, eşikteki kölelere İslam hukukunun tanıdığı manevra alanı ile efendinin köle üzerindeki

[1] Manevra kabiliyeti için bk. Palmer, 2003; Conermann & Şen (Ed.), 2020.

tasarruf yetkisini ne ölçüde sınırlandırdığı sorunu, fetva mecmuaları ve fıkıh literatürü çerçevesinde tartışmaya açılacaktır.

1. İslam Hukukunda Köle Azat Etme Yöntemleri

Efendi ile köle arasındaki ilişkinin sınırlarını düzenleyen İslam hukuku, azatlık ve sonrasının işleyişini de gündeminde tutmuştur. Köleliğin nihayetinde bitmesi gereken bir süreç biçiminde algılanması,[2] ucunda hürriyetin beklediği ve farklı patikalardan geçilerek ulaşılan çeşitli yollar meydana getirmiştir. Osmanlı toplumunda da benzer bir çeşitlilik mevcut olmakla birlikte, kölelerin gönüllü olarak "hasbeten lillâhi teʿâlâ" (Allah rızası için) azat edilmesi hayli yaygındır. Bu bağlamda herhangi bir karşılık beklemeyen efendinin, kölesini azat etmesi için mahkemeye giderek durumu bildirmesi yeterlidir. Nitekim Alâiye sancağından olup Bursa'daki Yeni Han'da konaklayan el-Hâc Recep Beşe de 19 Nisan 1655 günü mahkemeye giderek kölesi Yusuf'u malından azat ettiğini bildirmiştir (Bursa Şer'iyye Sicili (BŞS) B/119, vr. 19, b-4). Ayrıca efendinin "seni azat ettim" demesine bile gerek kalmadan, kölesi için "oğlum" ya da "kızımdır" lafzını kullanması dahi hürriyet için kâfidir.[3] Bahsi geçen ifadelerin ardından köle artık hür sayılmakta, mahkemeye giderek resmiyet kazandırma işlemi ise sonraya bırakılabilmektedir. Hasan Efendi de Dilaver'i azat ettikten iki sene sonra mahkemeye başvurmuş, 16 Aralık 1671 tarihinde Moskof asıllı kölesini malından azat ve mülkünden ihraç ettiğini bildirmiştir. Dilaver'in de tasdik etmesiyle birlikte azatlığı kayda geçirilmiştir (BŞS B/116, vr. 24, b-2). İşlemin kaydedilmesi ise azatlı kölenin haklarını yalnızca efendisine değil, ölümünden sonra mirasçılarına karşı da güvence altına almaktadır. Örneğin babası Seyyid İsmail Çelebi'nin ölmesinin ardından Rukiye, köleleri Kenan ve Yusuf üzerinde hak talebinde bulunmuş, ancak söz konusu kişilerin iki sene önce azat edildiklerini ispatlamaları sonucunda, Rukiye tasarruftan menedilmiştir (BŞS B/119, vr. 19, a-2 ve a-3).

İslam hukukunda köle, konuşabilen mal (*mal-ı nâtık*) biçiminde tanımlanmaktadır (Seng, 1996: 139). Gerçekten de efendisinin her türlü tasarrufuna açık kölelerin büyük bir kısmı evde, bahçede veya tarlada istihdam edilirken, cariyeler ise cinsel arzuların tatmininde kullanılabilmektedir. Efendinin cariyesi ile kurduğu münasebet belli başlı yönlerden kısıtlanmasına rağmen meşruyken, birliktelikten doğan çocuk da kendisine tabi olarak mirasından hak talebinde bulunabilmektedir. Ancak efendinin bizzat çocuğu kabul etmesi gerekir, zira cariyenin sözünün bir ehemmiyeti yoktur (Schacht, 2000: 857). Doğumun ardından ise cariye, *ümm-i veled* statüsüne erişmekte, böylece yeni birtakım haklar kazanmaktadır. Bu bağlamda *ümm-i veled* satılamaz, rehin verilemez, vakıf ve hibe edilemezdir (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 51). Lakin efendi, cariye ile evlenmek zorunda olmamakla birlikte, dilediğinde onu başka biriyle de nikâhlayabilmektedir.[4] Evlenmek istediği durumda ise önce azat etmesi, daha sonra mehir miktarının tespitiyle nikâhına alması gerekir.[5] Böylelikle *ümm-i veled*in karşısında, efendisiyle evlenerek ya da ölümünü bekleyerek hürriyetine kavuşmak gibi ihtimaller bulunmaktadır (Araz, 2014: 238). Yine, bunlara gerek kalmadan da her zaman başvurabilecek bir yol mevcuttur. Bursa'nın Şerafettin Paşa Mahallesi'nden Boyacı İbrahim, *ümm-i veled* cariyesi Gülistan'ı malından azat etmiştir. Muhtemelen onunla evlenebilmek için

[2] Hadislerde kölelere iyi davranılmasının yanı sıra, azat etmeyi öğütleyen söylemler de mevcuttur. "Kim Müslüman bir köleyi azat ederse, Allah Teâlâ onun her uzvuna karşılık azat edenin bir uzvunu cehennem ateşinden kurtarır." (Buhârî, 1987: 2327).

[3] "Zeyd, kulu Amr için 'Oğlumdur' dise Amr âzad olur mu? El-Cevâb: Olur.", "Zeyd câriyesi Hind için 'Kızımdır' dise Hind, âzad olur mu? El-Cevâb: Olur." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 207).

[4] "Zeyd, ümm-i veledi Hind'i Amr'a tezvîc itdikten sonra Zeyd, i'tak eylese Hind ol meclisde nefsini ihtiyar ile akd-i mezbûri feshe kâdir olur mu? El-Cevâb: Olur." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 75).

[5] "Zeyd, ümm-i veledi Hind'i i'tak itmeden şu kadar akçe mehir tesmiyesi ile tezvîc eylese akd-i mezbûr sahih olur mu? El-Cevâb: Olmaz." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 51).

hürriyetine kavuşturmuştur. Fakat belgede söz konusu ihtimali güçlendirecek bir bulguya rastlanılmamıştır (BŞS B/116, vr. 71, a-2). *Ümm-i veled*in efendisinin ölümünden önce hürriyetine kavuşması, yaşanacak sorunların engellenmesi açısından da fayda sağlamaktadır. Nitekim vefatın ardından cariye ile mirasçılar arasında çekişmelerin yaşanması muhtemeldir. 20 Nisan 1655 tarihinde mahkemeye başvurarak *ümm-i veled* olduğunu iddia eden Binnurhan da efendisinin vefatına rağmen zevcesi ve oğlunun hâlâ hak talebinde bulunduklarını bildirmiştir. Efendisi el-Hac Yusuf'tan Mehmed adında bir oğlunun dünyaya geldiğini, ancak çocuğun daha sonra öldüğünü belirten Binnurhan, bu ifadesinin inkâr edilmesine rağmen şahitler vasıtasıyla haklılığını ispatlamış; mirasçıların onu metalaştırma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır (BŞS B/119, vr. 20, b-2).

Kölenin hürriyetine kavuşmasının, efendisi ile arasındaki ilişkiye dayanan ve tarafların uzlaşıyla hareket ettikleri örnekleri de mevcuttur. Bu durumda anlaşmanın öncü koşulları altında sıralanan belirli şartların yerine getirilmesi, azat edilmenin önündeki engelleri ortadan kaldırmaktadır. Bahsi geçen şartların efendinin arzusuna göre çeşitlenmesi, her zaman bir dizi görevin aşılması anlamına gelmemekte; nitekim bazen yalnızca sahibinin ölümüne kadar beklemek de yeterli olabilmektedir. İslam hukukuna göre *tedbîr*, kişinin ölümüyle birlikte kölesine hürriyet getirmekte, köle de bu süreçte *müdebber*/*müdebbere* kimliği kazanmaktadır (Sak, 1992: 119). Şarta veya belirli bir zamana bağlı gerçekleştirilen azat etme durumlarında, kölenin hürriyeti, şartın gerçekleşmesi ya da vaktin dolmasıyla kesinlik kazanır. Böylece efendi, "sen vefatımdan sonra hürsün" diyerek kölenin hürriyetini zaman ve koşul açısından sadece kendi ölümüne bağlayabilmektedir (Molla Hüsrev, 1980: 325). Anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından artık geri dönüş ihtimali ortadan kalkmakta; nihayetinde kölenin hürriyeti mutlakiyet kazanmaktadır. Dolayısıyla, bu şekilde hayata geçirilen azatlık şartına *tedbîr-i mutlak* denilmektedir. Bursa'nın Umur Bey Mahallesinde yaşayan ve Solakzade adıyla bilinen el-Hac Mehmed Ağa da kölesi Hasan'ı mutlak *tedbîr* ile *müdebber* kılmıştır. 17 Temmuz 1679 tarihinde mahkemeye intikal ederek meselenin kayıt altına alınmasını sağlayan Mehmed Ağa, "fevt olduğumda mezbûr Hasan malımdan azat olsun" diyerek vefatının dışında koşulsuz şekilde kölesinin hürriyete kavuşmasını garanti altına almıştır (BŞS B/75, vr. 14, b-2).

Efendinin ölüm dışında başka bir şart belirtmesi ise *tedbîr* türünü değiştirmektedir. Öyle ki "vefatımdan sonra hürsün" ile "ölümümden kırk gün önce azat ol" arasındaki ayrımda, kölenin sahip olduğu haklar farklılaşmaktadır. *Tedbîr-i mukayyed* denilen yönteme göre efendi, kölesinin hürriyetini, ölümünden önce gerçekleşmesi gereken başka bir şarta daha bağlamaktadır.[6] Koşullar yerine getirilemediğinde ise mukayyed tedbîr iptal edilmiş olur. 27 Şubat 1655 tarihinde Osman Bey, cariyesi Kamile'yi "vefatımdan kırk gün önce hürre olsun" diyerek *tedbîr-i mukayyed* ile tedbir eylemiştir (BŞS B/119, vr. 16, b-3). Ancak Osman Bey'in otuz dokuzuncu gün ölmesi durumunda Kamile, azat olamayacaktır (Molla Hüsrev, 1980: 325). Bursa'nın Abdal Mehmed Mahallesi'nden Ümmühan ise cariyesi Gülferah'ı vefat gününe dek hizmet etmesi karşılığında *mukayyed tedbîr* ile *müdebbere* kılmıştır (BŞS B/116, vr. 31, a-3). Böylelikle ancak ölümüne kadar sahibesine hizmet etmeyi sürdürmesi durumunda, azat edilecektir. Kadıya başvurmaksızın, tıpkı vasiyet gibi *tedbîr* de şifahen yerine getirilebilmektedir. Yine de *tedbîr* ve vasiyet arasında büyük bir fark vardır. Zira *tedbîr*in bağlayıcı bir akit olarak mutlaka yerine getirilmesi gerekirken, vasiyet için böyle bir zorunluluk yoktur (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 208). Böylelikle efendinin ağzından çıkanların nasıl bir durumda ve hangi şartlar altında söylendiği önem taşımaktadır. Bu nedenle, kişinin akıl

[6] Söz konusu şartlar "ben bu seferimde ölürsem", "bu hastalığımdan ölürsem", "eğer filan ölürse", "eğer bir yıla kadar ölürsem" şeklinde çeşitlendirilebilir (Molla Hüsrev, 1980: 325).

sağlığının yerinde bulunması ve ölüm döşeğinde olmaması zorunludur.[7] Aksi takdirde ölüm döşeğindeki efendinin kölesini *müdebber* kılması, vasiyet biçiminde algılanmakta ve yerine getirilmesi zaruriyet taşımamaktadır.[8] Diğer bir deyişle, şifahen yerine getirilen *tedbîr* anlaşmalarının geriye dönük anlatımlarında, efendinin sözlerini "hâl-i hayatında ve kemâl-i akl ü sıhhatinde" sarf ettiği üzerinde durulur. Nitekim Aişe'nin vefatının ardından mahkemede bulunan varisleri de cariyesi Gülşah'ı, *müdebbere* kıldığında bedenen ve aklen sağlıklı olduğunu vurgulamışlardır (BŞS B/115, vr. 38, a-4).

Efendi ile köle arasındaki uzlaşı doğrultusunda gerçekleşen bir diğer azat yöntemi ise *mükâtebe*dir. Genellikle efendinin belirlediği süre zarfının dolmasıyla neticelenen *mükâtebe*nin şartları, aynı zamanda kölenin ödemesi gereken meblağ veya üstesinden gelmesi gereken iş biçiminde de belirlenebilmektedir. Hatta tümünün bir araya getirilerek azat için şart koşulduğu örnekler de mevcuttur (Aykan, 2017: 22). Efendinin inisiyatifi ile belirlenen süre ise birkaç aydan on dört yıla kadar uzanabilmektedir. Bahsi geçen sürenin, harcanılan sermaye karşılığında beklenen kâr, efendinin kölesine verdiği değer, köleden beklenilen hizmet ve ikisi arasındaki kişisel ilişkilerin niteliği gibi faktörlere bağlı olarak tespit edildiği düşünülmektedir (Sahillioğlu, 1979-1980: 75). Yalnızca belirli bir meblağın ödenmesi şartıyla yapılan *mükâtebe* anlaşmalarında ise miktarın, çoğunlukla dönemin köle fiyatlarının bir hayli üstünde olduğu anlaşılmaktadır (Sahillioğlu, 1983: 221). *Mükâteb* kölenin hürriyeti için yerine getirmesi gereken iş hem efendisinin uzmanlık alanına hem de yaşadığı bölgeye göre değişiklik göstermektedir. Bursa'da en sık karşılaşılan koşul, belirli bir miktar ipek üretilmesi veya kumaş dokunmasıdır. Bu bağlamda Mehmed, Yusuf'u 135 kıta, Karaca ise İskender'i 200 kıta kadife dokuması şartıyla *mükâtebe*ye kesmiştir (Sahillioğlu, 1979-1980: 79). 24 Haziran 1672 tarihinde kadı huzuruna gelen Yasef de eski sahibi Ermeni Aleksan ile bir beygir ve yüz kırk kuruş karşılığında *mükâtebe* anlaşması yaptıklarından söz etmiştir (BŞS B/116, vr. 69, a-2).

Anlaşmalı azatlık yöntemleri olan *tedbîr* ve *mükâtebe*, belirli bir sürecin tamamlanmasıyla sonuçlanır. Bu süreç, kölenin statüsünde bir dönüşüm yaratmanın yanı sıra efendi-köle ilişkisinin yeniden tanımlanmasına da imkân verir. Dolayısıyla, eski konumunu geride bırakarak yeni bir statüye geçiş yapmaya çalışan köle, adeta iki sınıf arasında -bir başka deyişle "eşikte"- konumlanır. Bu ara form niteliğindeki eşiktelik hâli, köleye yeni haklar bahşederken, efendinin köle üzerindeki yetkilerini de belirli ölçüde sınırlandırır. Kuşkusuz *ümm-i veled* statüsündeki cariyeler de eşikteki konuma dahil edilebilir. Ancak bu makalede yalnızca *mükâteb* ve *müdebber* kölelerin ele alınmasının nedeni hem bahsi geçen statülerin efendi ile köle arasında karşılıklı uzlaşma veya tek taraflı beyana dayalı dinamikler barındırması hem de toplumsal cinsiyet rolleri etrafında şekillenen davranış biçimlerinin *ümm-i veled* statüsündeki cariyelerin eşikteki konumunu belirleme noktasındaki olumsuz etkilerinden kaynaklanmaktadır.

2. Eşikteki İlk Adım: Süreç Boyunca *Mükâteb* ve *Müdebber* Köleler

Orlando Patterson'a göre (1982: 38), kendi toplumsal bağlarından koparılmış ve dahil edildiği toplumda yalnızca efendisiyle olan ilişki üzerinden tanımlanan köleler, toplum içinde bağımsız ve tanınan bir toplumsal konuma sahip olmadıkları için "sosyal ölü" sayılmaktadırlar. Zira eski kimlik ve statülerinden soyutlanarak köle konumuna düşen bu kişiler, ancak efendileri aracılığıyla varlıklarını temellendirebilecek bir zemine kavuşmaktadır. Savaş, yağma ya da her

[7] Şuurunu kaybederek bunayan veya aklı noksan olan kimsenin tedbîri yok hükmündedir (İbrahim Halebi, 1971: 20).

[8] Çatalcalı Ali Efendi, ölümle sonuçlanan (maraz-ı mevt) hastalık sırasında köle azat etmenin vasiyet hükmünde kabul edildiğinden söz etmektedir (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 214).

ne yolla olursa olsun, köleleşenler bir bakıma, tek başınalıklarını yitirmekte ve dolayısıyla güçten de yoksunlaşmaktadırlar (Patterson, 1982: 5). Bu bağlamda Osmanlı toplumu özelinde değerlendirildiğinde, zorla dahil edildikleri yeni düzen içerisinde mal statüsünde algılanan köleler,[9] mülkiyet edinme, şahitlik yapma, evlenme gibi temel haklarını kaybetmekte, kaynağa erişim ve manevra kabiliyetleri ise efendileri ile aralarındaki asimetrik ilişkiye göre şekillenmektedir (Winnebeck vd., 2023: 15). Ancak, efendileriyle aralarındaki sözleşmenin şartlarına da bağlı biçimde *mükâteb* ve *müdebber* kölelere, iradesizliklerini nispeten ortadan kaldıracak belirli haklar tanınmakta; hatta bir gün azat edilecek ve hür insanların arasına karışacak gözüyle bakılmaktadır. Nitekim *mükâteb* kölelerin konumu, devekuşuna benzetilerek şu şekilde açıklanmıştır: "Mükâteb, köleliğin zilletinden hürriyet diyarına doğru uçmaktadır, ancak henüz yere inmemiştir. Uçması istenince develeşir (köle gibidir), yük yüklenmek istenince ise kuşlaşır (hür gibidir)" (Kuru, 2023: 426). *Müdebber* köleler için de benzeri bir tanımlamanın yerine getirilebileceği aşikârdır. Nitekim yolun sonunda ulaşacakları nokta, belirli haklarını muhafaza ederken, onları kölelik ile hürriyet arasında bir eşiğe yerleştirmektedir. Öncelikle anlaşmanın taraflarından biri kabul edilmeleri, sıradan bir köle ile aralarındaki farkı ortaya koymaktadır. Çünkü, İslam hukukunda kölenin beyanının tek başına bir etkisi yoktur. Gerçekten de birini öldürüp bunu itiraf etseler dahi, sözlerine tam anlamıyla itibar edilmemekte, ancak olay soruşturulduktan sonra gerekli müdahaleler yapılmaktadır.[10] İlaveten, kölelerin toplumsal algıdaki imgesi, iradesizlikle tanımlanmaktadır. Her ne kadar *mükâteb* ve *müdebber* kölelerin velayet ve şahitliği henüz geçerli olmasa da (Kuru, 2023: 426) efendi ile arasında yapılan anlaşma, en azından kölenin iradesizliğine son vererek, yeni kimliğine hukuki bir zemin hazırlamakta, nispeten fiziksel olarak toplum içerisinde "az ya da çok fark etmeksizin" görünür kılmaktadır (Toledano, 2007: 75). Nitekim anlaşma şartlarıyla tesis edilen bu haklar, kölenin hem efendisiyle ilişkisinde hem de toplumsal etkileşimlerinde hukuki bir kalkan oluşturmaktadır.

Mükâteb ve *müdebber* kölelerin statüsüne ilişkin en temel hukuki güvence, azat edilmeleri dışında efendilerinin mülkiyetinden çıkarılamamalarıdır. Bu bağlamda, söz konusu kölelerin satışı, hibe edilmesi veya vakfedilmesi gibi tasarruflar hukuken geçersiz sayılmaktadır. Ancak istisnai olarak, kölenin rızasının bulunması veya belirlenen meblağı ödeyemeyecek duruma düşmesi hâlinde anlaşmanın feshi mümkün görülmektedir (Sak, 1992: 108).[11] Bunların dışında sözleşme bir kere yapıldıktan sonra, efendi ya da köle tek taraflı anlaşmayı bozamamaktadır.[12] Ancak mezhepler arasında, *müdebber* kölelerin satışı konusunda görüş birliği yoktur. Öyle ki Şafii, Hanbeli ve Zahiri mezhepleri satış, hibe veya vakıf gibi yollarla kölenin mülkiyetten çıkarabileceği görüşündedir (Atar, 2011: 258). Ayrıca *tedbîr*

[9] Osmanlı Devleti'nde farklı biçimlerde ortaya çıkan kölelik formları, kölelerin toplum içerisindeki rollerinin değişiklik göstermesine zemin hazırlamaktadır. Nitekim cinsiyeti, etnisitesi, yerine getirdiği görev ile sahibinin statüsü gibi unsurlar farklı kölelik formlarını ortaya çıkartırken; kölenin elinde bulundurduğu güç ve tek başınalığını da etkilemektedir. Aynı zamanda bu durum, köleler arasında hiyerarşik bir sıralamayı da beraberinde getirmektedir. Her ne kadar köle formları arasında görülen farklılıklar "sosyal ölü" kavramının kullanımını güçleştirse de bu çalışma, şehirli nüfusun genellikle ev içi işlerde ya da dokuma sektöründe çalıştırılan kölelerine odaklanmaktadır. Söz konusu kavramın Osmanlı elit köleliği bağlamındaki değerlendirmesi için bk. Ehud Toledano, 2016: 136-149.

[10] "Zeyd cerh ve katolundukda Amr'ın kulu Bekir-i sağir 'Zeyd'i ben cerh ve katleyledim' deyu ikrar eylese ikrarı muteber olur mu? El-Cevâb: Olmaz." (Yaşa, 2017: 215); "Dört nefer âbık kullardan üçü "Zeyd'e rast gelip, 'bizi tutmak istedikte katl ettik' dediklerinde, âhar 'ben su içmeğe gittim idi, gelicek yoldaşlar Zeyd'i katl eylemişler, ben dahi çomakla bir kere başına vurdum' dese bu ikrâr ile ol dahi kâtil olurlar mı? El-Cevâb: Ol ikrâr ile kısas olunmaz." (Ebusuud Efendi, 2012: 196).

[11] "Kezâ ümmü veledin, müdebberin ve mükâtebin alışverişi de (hürriyete bağlanma şartları bulunduğundan bâtıldır). Ancak mükâteb satılmasına izin verirse alışveriş bâtıl değildir (sahihtir)." (İbrahim Halebi, 1971: 64).

[12] Müdebber köle efendisini öldürmeye teşebbüs etse dahi satılamamaktadır. "Zeyd'in müdebber kulu Amr, âzâd olmak için Zeyd'i katle kasd edicek, Zeyd bey'a kâdir olur mu? El-cevâb: Olmaz." (Ebusuud Efendi, 2012: 157).

yoluyla azat etme yönteminin türleri de satış işleminin uygulanması hususunda farklılık göstermektedir. *Tedbîr* hukukunda, *tedbîr-i mutlak* yöntemiyle statü kazanan kölelerin satışı yasakken; *tedbîr-i mukayyed* sözleşmelerinde ise akdin şartlarının ihlali durumunda satış işlemi geçerlilik kazanmaktadır. Örneğin, 31 Aralık 1650 tarihinde mahkemeye başvuran Yusuf isimli köle, *tedbîr* uygulanmasına rağmen, kendisini yüz kuruşa satan Seyyid Hızır Çelebi'den şikâyetçidir. Seyyid Hızır Çelebi ise içki içmemesi üzere *tedbîr-i mukayyed* ile *tedbîre* kestiğini, lakin Yusuf'un gece gündüz demeksizin içmeye devam ederek sözünü tutmadığını, dolayısıyla satış işlemini gerçekleştirdiğini beyan etmiştir (BŞS B/115, vr. 12, a-1).[13] Bu bağlamda Yusuf'un durumunda anlaşma koşullarından birisi bozulmuş, akit kendiliğinden düşmüştür.

İslam hukukunda efendilerin *mükâteb* ve *müdebbere* cariyelerle cinsel ilişkisini sürdürmesi, herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmamıştır.[14] Nitekim efendiler, söz konusu cariyelerle evlilik akdi olmaksızın ilişki kurabilmekte; azat edip nikâh altına alabilmekte ya da üçüncü şahıslarla evlendirebilmektedir (İbrahim Halebi, 1971: 442). Hatta cariyelerin başkalarıyla evlendirilmesi durumunda, efendilerin mehir bedelini alma hakkı da saklı tutulmuştur (Molla Hüsrev, 1980: 325). *Mükâteb* veya *müdebbere* cariyenin, sözleşme yapıldığında karnında taşıdığı ya da sonradan doğurduğu çocuk da anlaşmanın şartlarından faydalanmaktadır.[15] Yani, doğan çocuk satılamamakta, efendi öldüğünde ya da *mükâtebe*nin şartları yerine getirildiğinde annesi ile beraber azat olmaktadır. Üstelik babanın köle olması, herhangi bir değişikliğe yol açmamakta; zira çocuğun nesebinin anneden geldiği kabul edilmektedir (Kuru, 2023: 428). Yine de köleler arasında yapılan evlilik, özellikle eşlerden biri başka bir efendiye aitse, hak ve sorumluluklar konusunda çeşitli hukuki sorunlara yol açmaktadır. Dolayısıyla *mükâteb* ve *müdebber* köleler, ancak efendisinin izniyle evlenebilmektedir (Sobers-Khan, 2014: 74).

Müdebber veya *mükâteb* kölelere belli başlı haklar tanınırken, efendinin tasarrufu da bazı yönlerden sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda *mükâteb* kölelerin *icâre* akdine konu edilmesi mümkün değilken, yine *müdebber* köleler için farklı görüşler mevcuttur. Öyle ki *tedbîr-i mutlak* ile *müdebber* kılınan kölelerin asla kiralanamayacağı görüşüne karşılık (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 224), kimileri ise bahsi geçen kölelerin *icâre*ye verilebileceğini ve efendileri tarafından kendi işlerinde çalıştırılabileceğini savunmaktadır (Atar, 2011: 258). Söz konusu görüşe karşı çıkanlar, kölenin kiralanmasını da satılması veya hibe edilmesi gibi efendinin mülkiyetinden çıkması şeklinde değerlendirmektedir. Her ne kadar geçici süreliğine de olsa tasarruf haklarının başkasına devredilmesi, yeni statüsü ile birlikte köleye tanınan hakları zedeleyeceği gerekçesiyle uygun görülmemektedir. Diğer yandan azat edilmeleri kesinleşmiş olsa da şartlar henüz sağlanmadığı için süreç boyunca efendinin mülkiyetinde kalmayı sürdürdüklerine ve azat edilmelerini ellerinden alanlar dışındaki bütün tasarrufların yerine getirilebileceğine inanılmaktadır.[16] Ayrıca henüz köle hukukuna bağlı olduklarından ve efendilerinden bağımsız

[13] Benzer bir durum mükâteb köle ile yaşandığında Ebusuud Efendi kölenin satışının yine de mümkün olmadığından bahsetmektedir (Kuru, 2023: 431).

[14] "Zeyd, tedbir-i mutlak itdigi câriyeleri Hind ile Zeyneb'i vat' itmek caiz olur mu? El-Cevâb: Olur." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 224).

[15] "Zeyd, cariyesi Hind'i tedbir-i mutlak ile tedbir itdikten sonra tedbir-i mutlak ile müdebberi kulu Amr'a tezvîc idüb Hind, Amr'dan bir veled getirse Zeyd, ol veledi bey'e kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 223); "Zeyd müdebberesi Hind'i müdebberi Amr'a nikâh edip vermek şer'an câiz olur mu? El-Cevâb: Nikâh câizdir, âzâd olmazlar, anlardan hâsıl olan dahi müdebberlerdir, hayatta oldukça istihdâm ederler." (Ebusuud Efendi, 2012: 156).

[16] "Efendi, *müdebber* yaptığı cariyeyi bir işte ücret karşılığı çalıştırabilir. Hizmetinden yararlanabilir. Onunla cinsel ilişkide bulunabilir. Başkasıyla evlendirebilir. Başkasıyla evlendirdiğinde, ümmü veledde olduğu gibi mehri efendiye ait olur." (Serahsî, 2019a: 290).

bir şekilde mülk sahibi olamayacaklarından (Erdem, 2004: 152), kiralanarak elde ettikleri gelirler de sahiplerine gitmektedir.

*Müdebber*lerin aksine *mükâteb* kölelerin icâre anlaşmalarına dahil edilmeleri mümkün değildir. Zira efendileriyle aralarındaki sözleşmenin şartlarını yerine getirmek üzere bir işte ücretli çalışarak veya ticarete atılarak para kazanmaları ya da tamamlamaya söz verdikleri görevi bitirmeleri gerekmektedir. Bunların yerine getirilmesi için zaman ayırarak çaba göstermeleri ise ancak efendinin boyunduruğundan münezzeh tutulmalarına bağlıdır. Böylelikle Yasef de *mükâtebe* sözleşmesinin şartlarını yerine getirmek üzere muhtemelen efendisinin yanından ayrılarak söz konusu yollardan birini izlemiştir. Yine de *mükâtebe* anlaşmasında şart koyulan bir beygir ve yüz kırk kuruşluk ödemeyi zamanında yerine getirememiş, buna rağmen efendisi Aleksan inisiyatif kullanarak iki ay önce kölesini azat etmiştir. Ancak daha sonra azat ettiğini inkâr ederek başkasına satmaya kalkışmış, Yasef ise hakkını aramak için mahkemeye gelmiştir. Kadının huzuruna çıkarttığı şahitlerle gerçekten de efendisinin kendisini azat ettiğini ispatlaması üzerine, tekrardan hürriyetine kavuşmuş ve Aleksan tasarruftan menedilmiştir (BŞS B/116, vr. 69, a-2). Daha önce de belirttiğimiz gibi, *mükâtebe* sözleşmesinin şartlarının belirlenmesinde farklı uygulamalar söz konusudur. Bu çeşitlilik nedeniyle, bazı durumlarda *mükâteb* kölenin efendisinin evinden ayrılması gerekli görülmemektedir. Özellikle cariyeler söz konusu olduğunda, kadınların toplum içerisindeki hareket kabiliyeti dikkate alınarak şartların evin sınırları çerçevesinde belirlendiğini söylemek mümkündür. Bursa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'nde yaşayan el-Hac Mustafa da cariyesi Karabende'yi on sene boyunca çocuklarına bakması şartıyla *mükâtebe*ye kesmiştir (BŞS B/145, vr. 40, a-1).

Mükâtebe şartlarının yerine getirilebilmesi için kölenin para kazanması önceliklidir. Dolayısıyla bir tür yetki biçiminde ortaya çıkan ve kaynağını akitten alan mülkiyet hakkı, *mükâteb* kölenin ihtiyaç duyduğu hareket kabiliyetini sunmaktadır. Gerçekten de zikredilen yetkiye sahip köle, malından elde edeceği fayda ve kazanç üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilmektedir (Serahsî, 2019b: 1). Ayrıca elde ettiği *yed* hürriyeti ile ticaret türünden her türlü tasarrufa ehil hâle gelmekte, kazancını arttırmak üzere alışveriş yapabilmektedir. Hatta farklı bölgelerde yeni fırsatlar kovalamak üzere istediği yere de seyahat edebilmektedir (Kuru, 2023: 426). Böylelikle akit şartlarının zorluğuyla orantılı şekilde manevra kabiliyeti kazanan *mükâteb* köle, muhtemelen efendisinin evinden ayrılarak, ücretli bir şekilde birisi adına çalışmakta ya da ticarete atılmaktadır (Sahillioğlu, 1979-1980: 77). Fakat yine de *me'zûn*[17] köle ile arasında büyük bir fark vardır. Öyle ki mülkiyet edinme yetkisi bulunmayan *me'zûn* kölenin kazandıkları, efendisine aittir. Dahası azat edildiği takdirde *me'zûn* statüsündeyken elde ettiği her nevi malı efendisine teslim etmektedir. Fakat *mükâteb* köle, anlaşmanın ardından elde ettiklerini kendine saklamaktadır. Nitekim kendisi bizzat maliktir (Serahsî, 2019a: 225). Son olarak, kendisine tanınan mülkiyet hakkı çerçevesinde, malına, canına veya yakınlarına zarar verildiğinde, diyet doğrudan kendisine ödenmekte; tazminat gerektiren bir suç işlediğinde ise borç, sözleşmesine dahil edilmektedir.[18]

Mükâteb ve *müdebber* köleler arasındaki diğer bir fark, anlaşmalarının koşullarından kaynaklanmaktadır. Nitekim bir tarafın ödemekle yükümlü olduğu meblağ, ona mülkiyet hakkı ve hareket kabiliyeti sağlarken, diğerinin yalnızca şartların sağlanmasına kadar beklemesi yeterlidir. Fakat *müdebber* kölenin efendisinin geride bıraktığı terekenin maddi boyutları, söz konusu türler arasında bir nevi geçişkenliğe yol açmaktadır. Bu bağlamda efendisi öldüğünde

[17] Efendinin, bir malı vakfetmesi, borç ödemesi ya da ticaret yapması için yetki verdiği köle (Ansay, 2002: 82).
[18] "Eğer anne birisini yaralar veya öldürür ancak hakkında karar verilmeden ölürse, çocuk hem bu suç dolayısıyla doğan tazminat hem de mükâtebe bedelini ödemek için çalışır" (Serahsî, 2019b: 49).

müdebberin değeri, geride kalan terekenin üçte birinden fazla ise hemen hürleşmemekte; ortaya çıkan açığı kapatmak üzere çalışması gerekmektedir (Faroqhi, 2014: 138). Zira efendinin, vefatından sonraki hakkını terekesinin üçte biri miktarınca sınırlandıran *tedbîr*, ölümden sonra ortaya çıkan bir haleflik şeklinde kabul görmektedir (Serahsî, 2019a: 282-283). Efendinin borca batık bir tereke bırakması hâlinde ise köle kendi bedelini ödemekle yükümlüdür (Atar, 2011: 258). Yani, *mükâteb* kölenin mevkisine erişen *müdebber*, gerekli meblağın toplanması şartıyla hürriyetine kavuşacaktır. *Mükâteb* köleye tanınan hakların[19] kendisine de verilmesiyle *müdebber* köle, artık istenilen miktarı kazanmak için mülkiyet hakkını elinde bulundurabilmektedir. Söz konusu vaziyetle baş başa kalan *müdebber* ve *mükâteb* köleler, edindikleri hareket kabiliyeti ile diledikleri yere gidebilmekte, ücretli çalışarak ya da ticaretle elde ettikleri gelirleri sermaye biçiminde kullanarak çeşitli girişimlerde bulunabilmektedirler. Nihayet kölenin kazancı, kaynağa erişim noktasında efendisine duyduğu zaruriyeti ortadan kaldırmakta, hatta başkasına kaynak sağlama potansiyeline ulaştırmaktadır.[20] Bu aşamada, tek başına hayatını sürdürebilecek konuma erişmeleri, *mükâteb* ve *müdebber* köleleri "sosyal ölü" ve "hür olma" arasında bir eşiğe yerleştirmektedir.

3. Kapının Ardında Kim Var?: Hiç Kimse ya da Herkes!

Mükâteb ve müdebber köleler, hukuk sisteminin tesis ettiği alanda ontolojik bir ikilemle yüzleşmektedir: Ya *ahrâr-ı asliyyîn*[21] mertebesine yükselerek toplumsal tanınırlık kazanacak ve böylece "herkes" statüsüne erişecekler ya da kölelik konumlarını sürdürerek sosyo-hukuki varlıkları görmezden gelinecek ve "hiç kimse" kimliğiyle yaşamlarını devam ettireceklerdir. Nitekim akit yapıldıktan sonra efendinin tek taraflı fesih yetkisi bulunmamaktadır. Ancak *mükâteb*, anlaşmanın sahih şartlarına riayet etmez, bedelin tamamını ödeyemez ya da en az iki taksiti geciktirirse,[22] fesih hakkı doğmaktadır (Kuru, 2023: 429).[23] Ayrıca *mükâteb* köle, koşulları sağlayamadığı gerekçesiyle aczini de isteyebilmektedir. Böylelikle mahkemeye sunulan beyan neticesinde *mükâteb*in köleliğe geri dönmesine karar verilmekte, süreç boyunca elde ettiği mallar da efendisine devredilmektedir. Başladığı konuma dönen köle ise efendisine hizmet etmek istemediği takdirde satılmayı talep edebilmektedir (Sahillioğlu, 1979- 1980: 82). *Müdebber* kölenin anlaşma şartlarını sağlama noktasındaki edilgen konumu ise beklemek dışında bir etkisi olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla aczini bildirmek ya da ödemeyi geciktirmek gibi nedenlerden akdin feshedilmesi mümkün değilken, ancak efendinin ölümüyle sözleşme sonlanmaktadır. Bu bağlamda *tedbîr*in türü ve ölüm dışındaki şartların gerçekleşip gerçekleşmediğine bağlı olarak köleliğe geri dönmekte ya da hürriyetine kavuşmaktadır.

*Tedbîr*in aksine ölüm, *mükâtebe* akdini sona erdirmemektedir. Sözleşme miras biçiminde varislere devredilmekte, ödemenin vadesinde yerine getirilmesiyle köle azat

---

[19] Efendi ne kadar borca batık da olsa mirasçıların müdebber köleyi satmaya hakları yoktur. "Zeyd, kulu Amr'ı tedbir-i mutlak ile tedbir itdikten sonra düyûnu terekesinden ezyed olduğu halde fevt olsa Amr, Zeyd'in dâinlerine kıymetinde riayet iderken mezburlar râzılar olmayub Amr'ı istirkak ve bey'e kâdir olurlar mı? El-Cevâb: Olmazlar." (Çatalcalı Ali Efendi, 2014: 223).

[20] Mükâtebin edinebileceği mülkler arasında köleler de vardır. Böylece para pazanmak için yerine getirdiği girişimlerinde köleleri çalıştırabilir, onlar üzerinden kazandığı parayla ödemesi gereken meblağı temin edebilirdi (Yaşa, 2024: 142).

[21] "Hür asıllılar" anlamına gelen kavram, azat edilen kölelerin toplumun diğer fertleri gibi görüldüğünü belirtmek amacıyla kullanılmaktadır.

[22] Ödenmesi gereken meblağ genellikle aylık taksitler şeklinde belirlenmekteydi (Sahillioğlu, 1983: 221); "Mükâteb kölenin, ödemesi gereken iki taksiti bulunur ve vakti geldiği halde bunları ödemezse, mükâteb, köleliğe geri döner (Serahsî, 2019a: 326).

[23] Anlaşmanın fasit olması da efendiye fesh hakkı vermektedir. Bu bağlamda mal veya iş cinsinden akdin belirsizliği bozuk olduğunu göstermektedir. Anlaşmanın bozukluğunu gösteren diğer durumlar için bk. Molla Hüsrev, 1980: 331-335.

edilmektedir (Kuru, 2023: 431). Bursa'nın Veled-i Harir Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Hanım da oğluna üç yıl boyunca hizmet etmesi karşılığında Moskof asıllı cariyesi Gülistan'ı *mükâtebe*ye kesmiştir. Gülistan söz verdiği üzere üç yıllık hizmet süresini tamamlamış lakin efendisinin ölmesiyle 24 Kasım 1673 tarihinde oğlu İsmail tarafından azat edilmiştir (BŞS B/83, vr. 9, b-2). Akit sonlanmadan *mükâteb*in vefat etmesi durumunda ise terekesinin azatlık bedelini karşılayıp karşılamadığına bakılmaktadır. Miktarın yeterli olması durumunda kölenin ölmeden önce azat edildiği kabul edilmektedir. Ancak kölenin diğer borçları ödendikten sonra söz konusu meblağ karşılanmaktadır. Zira *mükâtebe* bedeli, alınana kadar borç hükmünde değildir ve kölenin aczini bildirmesiyle ortadan kalkmaktadır.[24] Kölenin ölmeden önce terekesiyle azat edilmesi, çocuklarının akıbeti için de belirleyicidir. Öyle ki annelerinin azatlığı onların da hürriyetlerine kavuşacakları anlamına gelmektedir (Serahsî, 2019b: 49).

Anlaşma şartlarını yerine getirerek azat edilen *müdebber* ve *mükâteb* köleler, mahkemeden durumlarını ispat eden "ıtkname" talep etmektedirler (Karataş, 2007: 151). Belgede şartların tamamının karşılanmasının ardından kölenin, "sâir ahrâr-ı asliyyîn gibi hür olduğu" (BŞS B/83, vr. 9, b-2; BŞS B/115, vr. 38, a-4) ve efendinin azatlısı üzerinde "hakk-ı velâdan gayrı hakkı kalmadığı"[25] vurgulanmaktadır. Bu bağlamda statü atlayan köle, tıpkı toplumun diğer fertleri gibi kendi tercihlerini belirleme salahiyeti elde etmekte, eski memleketi ya da efendisinden uzak bir yere gidebilmektedir. Azatlık sonrası eski efendinin yanında kalmayı sürdürenlerin sayısı da bir hayli fazladır. Zira önceki hayatlarında kaynağa erişimleri, manevra kabiliyetleri ve sosyal ilişkileri -diğer bir deyişle toplumda görünür olmaları- efendilerinin varlığı ile mümkünken, bunların tümünü gözden çıkararak tek başlarına yaşamlarını sürdürmek istememeleri anlaşılırdır. Gerçekten de hürriyetlerine kavuşmalarına rağmen uzun yıllar boyunca eski efendisinin yanında kalarak hizmete devam eden azatlılar vardır. Fakat efendinin ölmesiyle yegâne destekçisini yitiren azatlının, ilk iş toplumdaki kimliği ve rolü sorgulanmakta, böylece mirasçıların hedefinde kendisini müdafaa ederek varlığını tekrardan kazanması gerekmektedir. İstanbul'da, Yedikule yakınlarındaki Bıçak Bağlar Mahallesi'nde yaşayan el-Hac İbrahim'in vefatının ardından, varisi İvaz, Moskof asıllı Dilaver'in Hacı İbrahim'in kölesi olduğunu ve miras yoluyla kendisine intikal ettiğini ileri sürmüştür. Dilaver ise İbrahim'in kölesi olduğunu kabul etmekle birlikte, yirmi yıl önce azat edildiğini ve Davud Paşa Mahkemesi'nin naibi Altı Parmak İbrahim Efendi'nin imzasını taşıyan bir hüccetin elinde bulunduğunu belirtmiştir. Ancak zikredilen belgeyi yanına almamış, İstanbul'daki menzilinde bırakmıştır. Yine de Dilaver mahkemeye şahitler sunarak hürriyetini ispat etmiştir (BŞS B/116, vr. 28, a-2) Azat edilen kölenin tekrardan zapt edilmesi, her zaman efendinin ölümüyle ortaya çıkmamakta, hatta bizzat eski efendi dahi böylesine bir arzuyu taşıyabilmektedir. Öyle ki Moskof asıllı Şahin bin Abdullah, 5 Ocak 1672'de kadı huzuruna çıkarak, efendisi Mustafa Çelebi'nin kendisini üç yıl önce azat etmesine rağmen hâlâ üzerinde hak iddia edip tasarrufunda tutmak istediğini belirtmiştir. Mustafa Çelebi'nin inkârına rağmen Şahin, şahitler vasıtasıyla haklılığını kanıtlamıştır (BŞS B/116, vr. 31, a-2).

Kölelerin azat edildikten sonraki hayatlarına dair veriler, efendileriyle aralarındaki bağları kullanmaya devam ederek, toplum içerisinde var olmayı sürdürdüklerini göstermektedir. Öyle ki akrabalık dinamiklerinin güçlü ve belirleyici olduğu sosyal yapıda, kendilerine kan bağı ile bağlı kişilerin yokluğunu, eski efendileriyle aralarındaki muhayyel

[24] "Kendisiyle mükâtebe akdi yapılan köle, borçlu olduğu ve bazı vasiyetlerde bulunduğu halde mükâtebe bedelini ödemeye yetecek kadar mal bırakarak ölse; bu kölenin bir tane azatlı bir de mükâtebe akdi içinde kendi cariyesinden olma çocuğu bulunsa terekesinden, öncelikle efendi dışındaki yabancılara olan borcu ödenir." (Serahsî, 2019b: 79).

[25] Velâ hakkı için bk. Argıt, 2021.

hısımlık ilişkileriyle telafi etmeye çalışmaktadırlar.[26] Efendilerin de söz konusu bağı sürdürmeye istekli oldukları, hatta miras paylaşımı gündeme geldiğinde azatlı kölelerinin isimlerini unutmadıkları görülmektedir. Bursa'da Kale Cami Mahallesi'nde sakinken vefat eden Alime, *müdebber* cariyesi Karina'ya, terekesinden elli kuruş miras bırakmıştır. Bunun üzerine, merhumenin eşi ve mirasçısı Mehmed Beşe ise Sarıncı mevkiinde yer alan elli kuruş değerindeki bir bağı, 20 Aralık 1650 tarihinde Karina'ya devretmiştir (BŞS B/115, vr. 5, a-1). El-Hac Recep ise yirmi beş yıl önce azat ettiği kölesi Yusuf'a iki yük Acem harir hibe ettiğini, azatlısının şimdi bu miktarı üç yük harire çıkarttığını ve bunlar üzerinde hakkı olmadığını belirtmiştir (BŞS B/116, vr. 22, a-4). Azat edildikten sonra topluma uyum sağlamak ve kabul görmek, köleler için muhtemelen oldukça güçtür. Efendinin desteğini almak, herhalde süreci rahatlatmakta, hatta azatlıyı hiç de fena sayılmayacak bir noktaya ulaştırabilmektedir.[27] Nitekim Rahime'nin azatlısı olan Saliha'nın geride bıraktığı terekesi, muadili birçok kişiden daha iyi bir hayat sürdüğünü göstermektedir. Toplamda dokuz bin üç yüz yirmi bir akçelik terekenin hissedarları arasında ise eşi Mehmed Ağa bin Ahmed ve eski efendisi Rahime yer almaktadır (BŞS B/137, vr. 26, b-3).

Sonuç

Bireyleri çeşitli kategorilerde sınıflandıran ve belirli bir statüye yerleştiren toplumlarda sosyal akışkanlık, kişinin sahip olduklarını bir kenara bırakarak mertebe atlamasını sağlamaktadır. Söz konusu yükselişi bölümlere ayıran Arnold van Gennep'e göre ayrılma aşaması, bireyin önceki statüsünden kopuşunu simgeleyen sembolik davranışları içermektedir. Eşik aşamasında kişi, eski statüsünü yitirmiş ancak yenisine tam erişememiştir, dolayısıyla belirsiz bir konumda yer almaktadır. Yeniden birleşme aşamasında ise kazanmış olduğu yeni statüsüyle kabul görmekte ve geçiş süreci tamamlamaktadır. Bu makale, *mükâteb* ve *müdebber* kölelerin statülerini "sosyal ölü" olarak tanımlanan -efendisiz varlık gösteremeyen, hareket alanı son derece kısıtlı ve kaynaklara erişimi bulunmayan- kölelerden daha ileri, ancak toplumun hür kesimine göre daha sınırlı hak ve imkanlara sahip bir konumda olduklarını ortaya koymaktadır. Elde edilen en önemli bulgulardan biri *müdebber* ve *mükâteb*lere tanımlanan haklar arasındaki farklılıkların, kaynağını sözleşmenin şartlarından aldığı ve kölelerin durumunu değiştirerek tek başınalıklarını etkilediğidir. Nitekim efendilerinin koşul olarak belirlediği para miktarı ya da metanın temini için, ücretli çalışan veya ticarete atılan *mükâteb* kölelere, aynı zamanda mülkiyet hakkı tanınmaktadır. Dolayısıyla manevra kabiliyeti kazanan ve efendisinin evini terk ederek, istediği şehre gidebilen *mükâtebl*er, doğrudan kaynağa erişim de sağlayabilmektedirler. Böylelikle süreç boyunca efendilerine daha az ihtiyaç duymakta ve toplum içerisinde görünürlük kazanabilmektedirler. Çalışmanın bir diğer bulgusu ise *müdebber* kölelerin, yeni statüleriyle birlikte geçirdikleri süreç boyunca kendilerine tanımlanan sorumluluklar neticesinde daha edilgin bir role büründüğü, hatta sadece efendilerinin ölümünü beklemekle yetindikleri yönündedir. Elbette aralarındaki fark, azatlık sonrası hayatlarını da etkilemektedir. Öyle ki *müdebber* kölelere nispeten daha faal bir role bürünen *mükâteb*lerin, azatlık sonrası adaptasyonu daha yumuşak geçmekte, ayrıca süreç boyunca kazandıklarını da kendisine saklayarak yeni hayatlarına iyi bir başlangıç yapabilmektedirler. Yine de azat edildikten sonra kölelerin, efendilerini terk ederek tek başlarına bir hayat inşa ettikleri söylenemez. Zira kan bağına dayalı akrabalık ilişkilerinin önem taşıdığı bir toplumda, bunlardan yoksun olan kölelerin, efendileriyle aralarındaki muhayyel hısımlık ilişkilerinden de vazgeçmesi güç görünmektedir.

[26] Muhayyel hısımlık kavramı için bk. Yaşa & Dörtok Abacı, 2024.
[27] Yine de bu aksini yerine getirenlerin olmadığı anlamına gelmez (Toledano, 2017: 50).

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir. Yazarlar çalışmaya ortak katkı sağlamıştır ve yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Bursa Şer'iyye Sicili B/75 (1090/1679-1680).

Bursa Şer'iyye Sicili B/83 (1084-1085/1673-1675).

Bursa Şer'iyye Sicili B/115 (1060-1061/1650-1651).

Bursa Şer'iyye Sicili B/116 (1082-1083/1671-1673).

Bursa Şer'iyye Sicili B/119 (1064-1071/1653-1661).

Bursa Şer'iyye Sicili B/137 (1083-1086/1672-1676).

Bursa Şer'iyye Sicili B/145 (1097-1098/1685-1687).

Literatür Kaynakları

Ansay, S. Ş. (2002). *Hukuk tarihinde İslam hukuku*. Turhan Kitabevi.

Araz, Y. (2014). Cariyeler, efendiler ve pusuda bekleyenler: Osmanlı İstanbulu'nda hamile ve çocuk annesi cariyeler üzerine düşünceler (1790-1880). *Kebikeç*, (37), 233-260.

Atar, F. (2011). Tedbîr. *İslam Ansiklopedisi* içinde (258-259. ss.), *40*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aykan, Y. (2017). On freedom, kinship and the market: rethinking property and law in the Ottoman slave system. *Quaderni Storici*, *52*(154), 13-39.

Buhârî (1987). *Sahîh-i buhârî ve tercemesi Cilt 5*. (Çev: M. Sofuoğlu), Ötüken Neşriyat.

Conermann, S. & Şen, G. (Ed.) (2020). *Slaves and slave agency in the Ottoman Empire*. Bonn University Press.

Çatalcalı Ali Efendi (2014). *Açıklamalı Osmanlı fetvâları fetâvâ-yı Ali Efendi cild-i evvel*. N. Demirtaş (Ed.), Kubbealtı Neşriyat.

Ebusuud Efendi (2012). *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi fetvaları Kanuni devrinde Osmanlı hayatı*. E. Düzdağ (Ed.), Kapı Yayınları.

Erdem, H. (2004). *Osmanlıda köleliğin sonu 1800-1909*. (Çev: B. Tırnakçı), Kitap Yayınevi.

Faroqhi, S. (2014). Mostly fugitives: the trials and tribulations of slaves in sixteenth-century Üsküdar. *Travel and Artisans in the Ottoman Empire Employment and Mobility in the Early Modern Era* içinde (129-142. ss.), I.B. Tauris.

Gennep, A. (1960). *The rites of passage*. (Çev: M. Vizedom, G. Caffe), University of Chicago Press.

İbrahim Halebi (1971). *İzahlı mültekâ el ebhur tercümesi*. (Çev: M. Uysal), Kanaat Matbaası.

İpşirli Argıt, B. (2021). Freed imperial court-affiliated slaves and their former masters in the early modern Ottoman world. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, *8*(2), 177-210.

Johnson, W. (2003). On agency. *Journal of Social History*, *37*(1), 113-124.

Karataş, A. İ. (2007). Bursa şer'iyye sicilleri ışığında Osmanlı Devleti'nde köleliğe bir bakış. *İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, *5*(9), 135-162.

Kuru, F. (2023). İslam hukukunda kitâbet (mükâtebe) akdi ve Osmanlı tatbikatı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *64*(2), 407-440.

Lewis, B. (1988). *The political language of Islam*. University of Chicago Press.

Molla Hüsrev (1980). *Gurer ve dürer tercümesi (İslam fıkhı ve hukuku) Cilt 2*. (Çev: A. Erkan), Eser Neşriyat.

Palmer, E. (1963). *The making of the English working class*. Victor Gollancz.

Patterson, O. (1982). *Slavery and social death*. Harvard University Press.

Sahillioğlu, H. (1979-1980). Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, (1), 67-138.

Sahillioğlu, H. (1983). Onbeşinci yüzyıl sonunda Bursa'da dokumacı köleler. M. Doğan (Ed.), *Atatürk Yıllık Konferansları VIII (1975-1976)* içinde (217-229. ss.), Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sak, İ. (1992). *Şer'iye sicillerine göre sosyal ve ekonomik hayatta köleler (17. ve 18. yüzyıllar)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Schacht, J. (2000). Umm al-walad. *The Encyclopaedia of Islam* içinde (857-859. ss.), *10*, Brill.

Seng, Y. (1996). Fugitives and factotums: slaves in early sixteenth-century Istanbul. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *39*(2), 136-169.

Serahsî (2019a). *Kitâbu'l-mebsût Cilt 7*. M. C. Akşit (Ed.), Gümüşev Yayınları.

Serahsî (2019b). *Kitâbu'l-mebsût Cilt 8*. M. C. Akşit (Ed.), Gümüşev Yayınları.

Sobers-Khan, N. (2014). *Slaves without shackles forced labour and manumission in the Galata court records, 1560-1572*. Klaus Schwarz Verlag.

Toledano, E. (2007). *As if silent and absent bonds of enslavement in the Islamic Middle East*. Yale University Press.

Toledano, E. (2016). Ottoman elite enslavement and "social death". J. Bodel, W. Scheidel (Ed.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death Kitabı* içinde (136-149. ss.), Wiley-Blackwell.

Toledano, E. (2017). Enslavement and freedom in transition MENA societies from empire to national states. *Journal of Global Slavery*, (2), 100-121.

Turner, V. (1977). *The ritual process structure and anti-structure.* Cornell University Press.

Winnebeck, J., Sutter, O., Hermann, A., Antweiler, C., Conermann, S. (2023). The analytical concept of asymmetrical dependency. *Journal of Global Slavery*, (8), 1-59.

Yaşa, F. (2017). Efendi-köle ilişkisi bağlamında şeyhülislâm fetvaları. Z. Güneş Yağcı, F. Yaşa (Ed.), *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam Kitabı* içinde (209-226. ss.), Tezkire Yayıncılık.

Yaşa, F. (2024). Slaves holding slaves: *mükâtebe* contracts, velâ and a probate inventory in the seventeenth-century Crimean Khanate. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (67), 133-160.

Yaşa, F. & Dörtok Abacı, Z. (2024). Efendi'nin görünmez eli ya da bir muhayyel hısımlık örneği olarak velâ. Y. Z. Karaaslan (Ed.), *Sultan I. Mustafa, Sultan II. Osman, Sultan IV. Murad Dönemleri ve Bursa Kitabı* içinde (240-256. ss.), Gaye Kitabevi.

EXTENDED ABSTRACT

This article examines the conditional manumission of mükâteb and müdebber slaves in the Ottoman Empire as a liminal legal and social condition situated between enslavement and freedom. Drawing on Arnold van Gennep's conceptualisation of rites of passage, it approaches manumission as a structured process in which individuals were detached from the status of slavery without being fully incorporated into the category of the free. During this intermediate phase, conditionally manumitted slaves occupied an ambiguous position characterised by partial rights, restricted mobility, and unstable social recognition. By locating mükâteb and müdebber slaves within this threshold, the article analyses transformations in access to resources, movement, and visibility among individuals whom Orlando Patterson defines as "social dead". The analysis is grounded in seventeenth-century Bursa qadi court records, which makes it possible to trace the forms of negotiation that emerged within the constraints of conditional manumission. In addition, the article examines the legal scope of this liminal position under Islamic law through fatwa collections and Hanafi jurisprudential texts, assessing both the limited autonomy granted to conditionally manumitted slaves and the constraints imposed on owners. These sources illuminate conditional manumission as a negotiated framework where legal status, social presence, and future incorporation remained contingent and uneven.

Although Islamic law recognised multiple avenues to manumission, this article concentrates on tedbîr and mükâtebe as the principal contractual forms that institutionalised conditional manumission. Under tedbîr, an owner designated a slave for manumission upon the owner's death, thereby conferring müdebber status and binding the slave's future to the temporal horizon of the owner's life. Mükâtebe, by contrast, functioned as a bilateral contract that made manumission contingent on the fulfilment of specified financial or labour obligations. Both arrangements removed slaves from the owner's unrestricted power while withholding full juridical personhood. The contracts imposed limits on alienation, which made müdebber and mükâteb slaves generally ineligible for sale, donation, or transfer, except under narrowly defined conditions such as consent or contractual incapacity. Once concluded, these agreements acquired binding force, barred unilateral revocation, and established a legally sanctioned yet incomplete transition from enslavement to freedom.

The rights accorded to conditionally manumitted slaves were shaped by the internal logic of their respective contracts. Mükâteb slaves, whose freedom depended on the fulfilment of financial or labour obligations, were endowed with limited property rights and a degree of economic autonomy that permitted independent work, mobility beyond the owner's household, and direct access to resources. Such capacities expanded their scope of action during the contractual period and enabled the accumulation of material and social assets prior to manumission. Müdebber slaves, by contrast, remained bound to a temporally deferred promise of freedom, as their position was defined less by active engagement than by anticipation of the owner's death. The divergence in contractual structure had lasting consequences. Whereas mükâteb slaves entered manumission with experience in economic negotiation and retained the gains secured during the transitional phase, müdebber slaves confronted continued dependence and more restricted possibilities for post-manumission adjustment.

Even after formal manumission, former slaves seldom attained full social independence. In an Ottoman social order grounded in blood-based kinship, individuals lacking genealogical ties continued to rely on residual or fictive relationships with former owners to secure protection, legitimacy, and access to resources. These continuities indicate that manumission did not dissolve dependency but reconfigured it, extending the effects of the liminal phase beyond the moment of legal freedom. A comparison of mükâteb and müdebber trajectories further demonstrates that manumission operated along a differentiated spectrum rather than as a binary transformation. Mükâteb slaves, having exercised economic initiative and negotiated social relations during the contractual period, entered manumission with greater capacity to sustain themselves and preserve acquired assets. Müdebber slaves, whose freedom remained contingent on the owner's death, encountered more enduring forms of reliance and limited scope for adjustment. The analysis thus shows that Ottoman manumission, despite its formal codification, unfolded as a negotiated process in which mobility, visibility, and legal recognition were uneven and contested. By foregrounding these dynamics, the article contributes to a more precise understanding of the interplay between law, social structure, and constrained agency within the Ottoman system of conditional manumission.